

1944. aasta suur põgenemine ja eliidi lahkumine Eestist

Kaja Kumer-Haukanõmm

■ 2014. aasta sügisel täitub 70 aastat suurest põgenemisest. Ümmargune aastapäev viib taas kord mõtted Teise maailmasõja ajal toimunud eestlaste väljarände Läände. Aastapäeva tähistatakse mitmete teemakohaste näituste, konverentside ning seminaride korraldamisega. Meediaski tõuseb teema järjest enam päevakorda, sest ühel või teisel moel puudutab Teise maailmasõja aegne eestlaste põgenemine Läände meid kõiki.

Viimasel kümnendil on hakatud rohkem ja aktiivsemalt uurima Läänes asuvat eesti diasporaad. Muu hulgas on teema uurimine muutunud interdistsiplinaarsemaks. Erinevate valdkondade uurijad (ajaloolased, folkloristid, demograafid, identiteediuurijad, keeleteadlased jne.) lähenevad väljaspool Eestit elavate rahvusaaslaste küsimusele erinevatest lähtekohtadest, mis kokkuvõttes vaid rikastab teema käsitlust. Vaieldamatult on Eesti diasporaad uurimine tõusnud viimase kümnendi jooksul uuele tasemele. Sellele on kindlasti kaasa aidanud üle maailma eestlaste kogukondi puudutatavate arhiivmaterjalide kasutamise võimaluste avardumine ning teema uurimist toetava riikliku programmi (Rahvusaaslaste programm) käivitumine ja edukas toimimine.

Samas tuleb aga tõdeda, et nimetatud teema puhul on teadustööde uued seisukohad ja uurimistulemused visad jõudma üldkäsitlustesse. Kuna üldsust eksitavaid seisukohti kohtab viimastelgi aastatel ilmunud

(üld)teostes, siis on igati põhjendatud Läänes asuva eesti diasporaad teemal taas kord kirjutada. Sealjuures on kõneks oleva teema puhul kaks olulist üldist tahku, mis eristuvad senikirjutatu ja uute uurimistulemuste vahel: esiteks tõik, et 1944. aasta sügisel põgenes Läände ligi 70 000 eestlast ning teiseks on nii mälestustes, meedias, kuid ka erialases kirjanduses levinud arvamus, et sõjakeerises satus Eestist Läände eelkõige eliit. Siinse artikli eesmärgiks ongi anda lühike ülevaade, mida uut on viimasel kümnendil arhiividest leitud ning selgunud nende kahe seisukoha osas.

Alustuseks sellest, kui palju eestlasi ikkagi 1944. aastal Eestist põgenes. Alljärgnevalt on vaatluse all vaid viimasel ajal ilmunud üldkäsitlused või koguteosed, mis tõenäoliselt võivad teemast huvitatule esimeses järjekorras kätte sattuda. Rahvaloenduste ajaloole pühendatud ülevaate teoses ning koguteoses „Eesti rahvakultuur” seisab, et 1944. aasta sügisel põgenes Eestist Saksamaale ja Rootsi umbes 70 000 eestlast.¹ Sama seisukoht esineb ka Rahvusvahelise Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti komisjoni raportis „III etapp: nõukogude okupatsioon Eestis alates aastast 1944”, kus seisab täpsustavalt veel kirjas, et nendest 70 000 põgenenud inimesest moodustasid suurema osa tsiviilelanikud.² Samas Eesti ajaloo üldkäsitluses kirjutab Raimo Raag sõja-aegse väljarännu kohta, et Teise maailmasõja jooksul lahkus Eestist erinevatel hinnangutel 70 000–75 000 põgenikku.³ Sama seisukoha

¹ E.-M. Tiit. Eesti rahvastik: viis põlvkonda ja kümme loendust. Tallinn, 2011, lk. 51; Eesti rahvakultuur. Teine täiendatud trükk. Koostanud ja toimetanud A. Viires ja E. Vunder. Tallinn, 2008, lk. 48.

² III etapp: nõukogude okupatsioon Eestis alates aastast 1944. – Rahvusvahelise Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti komisjoni raport Nõukogude okupatsioonist Eestis alates aastast 1944. Eesti Mälu Instituudi koduleheküljel avaldatud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni kolmas raport. Avaldati 2008. http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_ee_1944-.pdf, lk. 2 [09.11.2011].

³ Eesti ajalugu. Vabadussõjast taasiseseisumiseni. VI. Tegevtoim. A. Pajur ja T. Tannberg. Tartu, 2005, lk. 356.

ning Läände jõudnud eestlaste arvu esitab ka Andres Kasekamp kolme Balti riigi ajalugu kajastavas üldkäsitluses.⁴

Kui käsitlustes esitatud põgenike arv praktiliselt kattub, siis Eestist lahkumise periood on erinev, mis sisuliselt tähendab aga olulist põhimõtet erinevust. Nimelt on väga suur vahe, kas Eestist lahkus ligikaudu 70 000 inimest kogu sõja vältel või vaid 1944. aasta sügisel. Kuna väljatoodud näited pärinevad viideteta üldteostest, siis ei saa me kahjuks teada, millisest/millistest allikast/allikatest on konkreetse töö autor/id esitatud arvud võtnud. Sisuliselt aga tähendab see seda, et kirjutaja tõenäoliselt ei teadvusta, mida kokkuvõttes öeldakse. Erandiks on siin aga demograaf Ene-Margit Tiit, kes 1993. aastal avaldas artiklite seeria, kus ta põhjalikult analüüsis Eesti rahvaarvuga toimunud muutusi läbi aja. Muu hulgas analüüsis ta detailselt Teisest maailmasõjast tingitud eestlaste inimkaotusi.⁵ Pea kaksikümmend aastat tagasi avaldatud ülevaatest tuleb selgelt välja, et hinnanguliselt sama arv (e. 70 000) eestlasi lahkus Eestist kogu sõja vältel.

Eespool esitatud koguteostest välja toodud näidete põhjal jääb aga õhku küsimus: millise aja jooksul sattus Läände hinnanguliselt ligi 70 000 eestlast? Kas nad olid kõik ikkagi tsiviilisikud või sisaldab pakutud arv Saksa relvaüksustes teeninud ning taganevate Saksa vägede ridades võõrsile evakueeritud rahvuskaaslasi?

Enne veel kui nende küsimustega edasi minna, vajab täpsustamist mõiste *suur põgenemine* ajaline mõõde. Siiani pole ükski tsiteeritud autoritest, aga tegelikult isegi mitte keegi täpsustanud konkreetset selle terminiga seotud perioodi ulatust. Enamasti jääb ebaselgeks, kas mõiste *suur põgenemine* kajastab vaid 1944. aasta septembris ja oktoobris aset leidnud tsiviilelanikkonna põgenemist Läände. Või me võime suure põgenemise perioodi algust nihutada juba 1944. aasta

kevadesse – suve algusesse, kui vastavalt rindejoone liikumisele toimus ühelt poolt Eesti elanikkonna siseränne idast lääne ja lõuna suunal. Samas hakati ka põgenema peamiselt Põhja- ja Lääne-Eestist ning saartelt, vähese määral ka mujalt Eestist üle mere Soome ja Rootsi, Kes- ja Lõuna-Eesti elanikkond alustas oma sõiduvahenditega mööda maad teekonda Saksamaa poole. Isiklikult leian, et mõiste *suur põgenemine* all tuleks silmas pidada eestlaste põgenemist Läände alates 1944. aasta kevadest sama aasta hilissügiseni. Alates Teise maailmasõja algusest olid eestlased mitmetel põhjustel lahkunud või põgenenud Läände, ent see ei olnud massiline. Massiliseks muutus põgenemine aga just rinde lähenemisel Eestile ning vastavalt rinde liikumisele Eesti territooriumil, kulmineerudes septembrikuus. Nendel päevadel toimunud põgenemist illustreerib ilmekalt üks meenutus sellest ajast Pärnumaalt. Nimelt 1944. aasta septembri keskpaigast septembri viimaste päevadeni oli nii päeval kui ööl elav liiklus Pärnu-Ikla maanteel. Teel olnud lõputu vooi moodustasid taanduvad sõjaväelased ja sõjapõgenikud.⁶

1944. aasta augustis-septembris ja oktoobri esimestel päevadel toimunud põgenemise puhul on veel oluline märkida, et see, kes ikkagi laevale sai ja millisele laevale sai, sõltus väga mitmetest asjadest ning kokkuvõttes oli see paljude juhuste kokkulangevus. Rootsi või Soome suunduvale paadile saamisel võis saada määravaks põgeniku staatus ühiskonnas, varaline seis ja teekonnale võetud asjade väärtus. Oli ka neid üleviijaid, kes pakkusid hilisemat maksevõimalust uuel asukohamaal ehk siis sõit tehti krediidi peale. Evakueerimistöendi saamisel, millega oli võimalik saada koht Saksamaale või Poola suunduvale laevale või rongile, mängis samamoodi suurt rolli just juhus. Täiesti omaette grupi moodustavad aga läheneva rinde eest Suurele Saksamaale sundevakueeritud. Nende puhul polnud tegu isikliku

⁴ A. Kasekamp. Balti riikide ajalugu. Tallinn, 2011, lk. 176. (Algupäraselt Inglismaal ilmunud: A. Kasekamp. A history of the Baltic States. Palgrave Macmillan, 2010.)

⁵ E.-M. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid. I–III osa. – Akadeemia 1993, nr. 8–10.

⁶ L. Kallas. Sõjasündmustest ja 1944. aasta põgenemisest. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 7. Kodust kaugemale. Pärnumaalaste põgenemislugusid. Koostaja S. Kasvandik. Pärnu, 2004. lk. 19–20.

otsuse ega võõrsile minekut soodustavate asjaolude kokkulangemisega. Sundevakueeritud on ise sakslaste läbi viidud evakueerimist võrelnud Nõukogude võimu 1941. aastal korraldatud küüditamisega, pidades evakueerimisi veelgi jõhkramateks, sest sundevakueeritavatele antud aeg asjade pakkimiseks oli veelgi lühem kui küüditatutel ning evakueerimisele kuulusid konkreetsetes piirkondades eranditult kõik.⁷

Analüüsidest suure põgenemise ajal Läände sattunud eestlaste arvu, kerkib esile teinegi oluline küsimus: kas pakutud arv kajastab vaid põgenenud tsiviilisi või ka Saksa erinevates relvajõududes teeninud eestlasi, kes relvaüksuste taganemisel võõrsile sattusid? Samas on meil detailselt teada Rootsi ja Taani jõudnud eestlaste andmed, mis omakorda võimaldavad teha oletusi Saksamaale ja Austriasse jõudnud eestlaste kohta. Läbi töötatud arhiivandmete ning seni tehtud statistilise andmeanalüüsi põhjal saab öelda, et üldjuhul kajastab sõja käigus Läände sattunud eestlaste arv kogu Läände jõudnud eestlaste gruppi: nii tsiviil-lanikkonda kui ka võõrsile jäänud erinevates Saksa relvaüksustes ning soomepoistena teeninud rahvusaaslaste arvu.

Kui tänasel päeval on meil täpselt teada

soomepoistena Teises maailmasõjas teeninud eestlaste arv ning nende seast Läände jäänute hulk,⁸ siis Saksa relvaüksustes teeninud ja Läände jäänud eestlaste hulka kajastavad arvud on seni veel hinnangulised. Erinevates Saksa relvaüksustes teenis kokku 59 000⁹–70 000¹⁰ eestlast. Toe Nõmme andmete kohaselt oli ühtekokku sõjavangi langenuid, Eestist põgenemisel hukkunud ning muidu teadmata kadunud 20 000 eestlasest sõdurit.¹¹ Teiste autorite hinnangute järgi 10 000¹²–14 000¹³ meest sai sõjas surma ja umbes 9450 repatrieeriti pärast sõja lõppu.¹⁴ See tähendab, et hukkunud ja vangi langenud meeste arv erinevatel autoritel suuresti kattub. Keerulisem on aga võõrsile jäänud meeste arvu väljaselgitamisega. Rein Taagepera ja Romuald J. Misiunase hinnangul jäi erinevates relvaüksustes ja eri riikides teenistuses olnud eestlasi Läände umbes 10 000.¹⁵ Mart Laari välja pakutud arvu kohaselt jäi taandunud Saksa armeest Eestisse maha 30 000–40 000 eesti sõdurit.¹⁶ Ebaselgeks jääb küll, kas Mart Laari pakutud arv hõlmab ka sõjavangina kodumaale repatrieerunud mehi. Olles isiklikult läbi töötanud erinevaid arhiiviallikaid ning algandmeid, julgaks siinkohal pakkuda, et Läände jõudnud ja jäänud eesti sõdurite arv ületab kindlasti 10 000 mehe piiri. Taani ja Rootsi jõudnud

⁷ O. Sau. Olev Sau. – Saarlaste elulood I. Kogunud ja toimetanud P. Tamkivi. Tallinn, 2003, lk. 273. Sundevakueeritu all pean silmas näiteks sõrulasit (artikli autori märkus).

⁸ Umbes 3500–3900 meest, kes pagesid Saksa sõjaväkke mobiliseerimise eest Eestist Soome, liitus seal Eesti üksustega. P. Pillak. Soomepoiste liikumise ajaloolisest taustast. – Soomepoisid. Võitlus jätkub: II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939. Koost. M. Laar, P. Pillak, M. Saueauk, H. Rebas. Tallinn, 2010, lk. 25; V. Salo. Ülevaade soomepoiste saatusest. Ettekanne Soomepoiste ajalookonverentsil. – Eesti Päevaleht (Stockholmis), 3. jaanuar 2008. Kokku jäi pärast sõda Läände vähemalt 1344 soomepoissi ja umbes 1800 jäi kodumaale. V. Salo. Ülevaade soomepoiste saatusest; M. Laar. Soomepoiste liikumine ja nende võitlus II maailmasõjas. – Soomepoisid. Võitlus jätkub, lk. 47; T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn, 2007, lk. 477.

⁹ E.-M. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid II. – Akadeemia 1993, nr. 9, lk. 1848; T. Hiio. Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes. – Vikerkaar 2001, nr. 8/9, lk. 177.

¹⁰ T. Made. Eestlased sõjapõrgus. Tallinn, 2008, lk. 56–57; T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 477; T. Nõmm. Eesti üksustest Saksa sõjaväes. – Akadeemia 1990, nr. 1, lk. 116; R. Taagepera, R. J. Misiunas. Balti riigid: sõlteaastad 1940–1990. Tallinn, 1997, lk. 61.

¹¹ T. Nõmm. Eesti üksustest Saksa sõjaväes, lk. 134.

¹² T. Hiio. Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes, lk. 178; T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 480; R. Taagepera, R. J. Misiunas. Balti riigid, lk. 61.

¹³ E.-M. Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid II, lk. 1848.

¹⁴ Riigiarhiiv, f. R-1789, n. 1, s. 100, l. 24; I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996, lk. 16–17.

¹⁵ R. Taagepera, R. J. Misiunas. Balti riigid, lk. 61.

¹⁶ M. Laar. 1944. a. kaitselahingud Eestis. http://www.hot.ee/v/vvliit/loeng_2.htm [22.05.2014].

eestlaste andmeanalüüsi tulemuste põhjal¹⁷ on alust arvata, et Saksamaale pagulasmaalagritesse jäänud eestlaste hulgas viibis seni arvatust rohkem erinevates Saksa relvaüksustes teeninud eestlasi. Teiseks tõestab 10 000-st mõnevõrra suuremat arvu tõik, et ainuüksi Saksamaa USA tsoonis värvati ajavahemikul 1946. aasta juulist 1947. aastani loodud 22 Balti vahi- ja töökompaniisse ühtekokku ligi 5000 meest,¹⁸ kellest suur enamus oli enne teeninud vaenlase vägedes. Samas, antud arv ei sisalda Saksamaa Briti ja Prantsuse tsoonis viibinud endisi sõjaväelasi ega ka Austrias erinevates tsoonides olnud eestlasi. Lisaks ei kuulunud värvatute hulka kaugeltki mitte kõik Saksamaa USA tsoonis viibinud endised sõjaväelased. Peale selle põgenes Rootsi seni täpselt teadmata arv taandumisel deserterunud Saksa relvaüksustes teeninud Eesti mehi. Kui palju selliseid mehi täpselt oli, ei ole teada, ent mälestuste kohaselt ei olnud tegu üksikjuhtumitega.¹⁹ Vahemärkusena olgu märgitud, et lisaks Soome ja Saksamaa eest sõdinud eestlastele jõudis Läände ka näiteks Eesti Diviisis teeninud eestlasi.²⁰

Kokkuvõtvalt võimegi öelda, et arvestades erinevates allikates esitatud arve, 1944. aasta sügisel toimunud sõjasündmusi Eestis ja 1944. aasta septembri lõpus, oktoobri alguses valitsenud ilmastikutingimusi Eesti rannikul,²¹ ei saa reaalselt olla võimalik, et suure põgenemise käigus põgenes Eestist Läände ligikaudu 70 000 eestlast – veel enam tsiviilelanikku. Põgenejate hulk oli suur, kuid siiski

mitte nii suur. Pigem lahkus kogu sõja vältel Eesti territooriumilt ühtekokku hinnanguliselt 80 000 eestlast, kellest omakorda hukkus teel pommirünnakutes või leidis oma lõpu tormisel merel 6–9%.²² Paljud septembri viimastel päevadel Saksamaa suunal teel olnud eestlastest ei jõudnud kuigi kaugele. Nad repatrieeriti ehk neile järele jõudnud punaarmee-lased sundisid nad Lätist, Leedust ja Poolast kodumaale tagasi minema. Huvitav on siinkohal seegi seik, et esimesel sõjajärgsel aastal repatrieerunud eestlaste hulgas moodustavad märkimisväärse hulga koos taanduvate sakslastega evakueeritud eestlased.²³ Näiteks pea kõik ligikaudu 2500 sündevakueeritud sõrulasest tulid esimestel sõjajärgsetel aastatel tagasi kodumaale.²⁴ Võõrsile jäid vaid teekonnal või laagris surnud kaaslased, peamiselt lapsed ja vanurid.

Teine selgitust vajav suurem teema on eliidi osakaal Teise maailmasõja ajal Läände põgenenud eestlaste hulgas. Teema lahkamist tuleb alustada sellest, et seni ei ole ükski seda väidet esitanu selgitanud, keda ta eliidiks peab või kuidas ja millega eliidiks olemist peaksime mõõtma. Nii kitsamas kui ka laiemas tähenduses jääb lahtiseks, millisest eliidist konkreetne autor konkreetset juhul räägib: kas haritlaskonnast, poliitilisest eliidist, intelligentsist või hoopiski külaeliidist. Siinkohal tuleb ka tõdeda, et Eesti eliidi, intelligentsi või haritlaskonna Läände põgenemisest on tõenäoliselt rohkem räägitud kui kirjutatud. Konkreetseid viiteid arvamusele, et sõja ajal põgenes Eestist

¹⁷ A. Reinans. Rootsi eestlased 1953. aastal, I. – Akadeemia 2008, nr. 4, lk. 1028–1048; A. Reinans. Rootsi eestlased 1953. aastal, II. – Akadeemia 2008, nr. 5, lk. 1327–1360; Taani kohta: K. Kumer-Haukanõmm. Eesti põgenikud Taanis 1945–1952 ja nende edasine saatus. Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Koost. T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 19 (26). Tartu, 2012, lk. 472–514.

¹⁸ K. Luts. Eesti sõdur võõras maailmas: Eestlased USA armees 1946–1991. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut. Lõputöö, 2006, lk. 12. Kokku moodustati eestlastest neli vahikompaniid (nr. 4221, 4027, 4228 ja 4229) ning viis töökompaniid (nr. 7127, 8090, 8745, 8747 ja 8716).

¹⁹ Vt. lähemalt J. Laas. Mälestusi ja läbielamusi Eestist lahkumise eelpäevil septembril oktoobril 1944. – Tuna 2009, nr. 3, lk. 96–100.

²⁰ F. Kool. DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951. Lakewood, 1999, lk. 8.

²¹ Vt. lähemalt J. Laas. Mälestusi ja läbielamusi Eestist lahkumise eelpäevil septembril oktoobril 1944, lk. 96–100.

²² T. Tammaru, K. Kumer-Haukanõmm, K. Anniste. Eesti diasporaa kujunemine ja areng. – Sõna jõul: Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. Toimet. K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm ja T. Tammaru, Tartu, 2008, lk. 23.

²³ ERA, f. R-1789, Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv repatrieerimise osakond, n. 1.

²⁴ M. Maripuu, Ü. Tuulik. Sõjamaastik sügisel 1944. – Elu pisarad. Toimet. A. Suviste ja L. Mäger, Tallinn, 2004, lk. 144.

eelkõige eliit, leidub kirjasõnas vähe.²⁵ Samas, suuliselt esitatuna on sõnum välja öeldud mitmetel väliseestlaste koosviibimistel, intervjuudes, raadiosaadetes, kuid ka Läänes toimunud konverentsidel ja erinevate tähtpäevade tähistamisel esitamisele tulnud ettekannetes.

Kaugeltki mitte kõik avaldatud arvamused ei toeta väidet Eesti eliidi Läände põgenemise kohta. Bernard Kangro kirjutas juba aastal 1976 raamatus „Eesti Rootsisis”, et Läände jõudnud eestlaste seas leidus esindajaid kõikidest sotsiaalsetest kihtidest ja eliidi osakaal jäi tagasihoidlikuks.²⁶ Sama mõtet kordab ka Raimo Raag pagulaste identiteeti ja kultuuri kajastavas artiklis.²⁷ Kaasaegsetes üldkäsitlustes või koguteostes ei leia kahjuks tsiteerimist Sven-Alur Reinans, kes Rootsi statistikaameti, Eesti Komitee ja Heino (Tärm) Tombachi kogutud andmetele tuginedes on teinud põhjaliku analüüsi Rootsi jõudnud eestlaste sotsiaalsest struktuurist²⁸ ning kokkuvõtteks leiab, et valdavalt jõudis võõrsile algharidusega lihtrahvas.

Siinkohal on huvitav jälgida eliidi osakaalu üle käinud mõtisklusi ning arutlusi läbi aja. Erinevates arhiivides uurimistööd tehes on võimalik leida mitmeid hinnanguid eliidi osakaalule Läände jõudnud põgenike seas. Nii kirjutas Bernard Kangro Karl Ristikivile: „... küsid vaimuinimeste järele, see on küll piinlik küsimus. Meie tuttavaid on siin vist vähe, s. t. enne ma ei tundud mitte ühtegi inimest sellest laevatäiest. Aga siiski selgus, et siin on ühes laagris Raimond Kolk, noor Mõniste värsimees. Käis ühel õhtul mul külas ja läheb vist metsatööle. Siin on pr. ja härra Milk (klaverikunstnik), pastor, vana Veiler oma perega (siiski Sa tunnud ju Veileri väimeest, noort Pakassaart, tema on ka siiski),

Dr. Vihvelin, Dr. Norrand (Vormsist) Dr. Vet Riispere, paar ülikooli lõpetanud juristi, mõned gümnaasiumilõpetanud, mõned noored tudengid Soome vabatahtlike hulgast. Kõik ülejäänud on põhjaranniku kalurid (Pranglist, Rammult, Kaberneemest, Loksalt Võhulast), põllumehed Virumaalt, varem Soomes olnud kaupmehed, autojuhid, luksesepad, või muud mehed lasterikaste peredega. 220 on ülejäänud neist 2000, kes augustis verised murrud kurbade nägudega vastu võtsid. Nagu Sa sellest näed, ei ole pilt kuigi rõõmustav.”²⁹

Või teine näide Salme Niinendi kirjast Ristikivile: „Kõik need, kes viimati olid kokku surutud Tallinnasse, tahtsid ära sõita. Sõita said vähesed – ja nagu näed, mitte paremik. Paistab, et kõige halvemini läks just haritlaskonnal.”³⁰

August Rei andis 1944. aasta hilissügisel August Tormale põhjaliku ülevaate Rootsi jõudnud eestlastest: „Põgenike saabumise haripunktiks kujunes 15.–30. september. Rõhuva enamuse põgenikest moodustavad lihtrahvas, eeskätt kalurid ja muu rannarahvas, kel ju oli kõige kergem põgeneda, töölised ja käsitöölised, talupojad, töötav intelligents, jne. Vististi mitte alla 90% kuulub nendesse kihtidesse. Rahvuslikust seisukohast oleks olnud soovitamam, et rahva eliit so intelligents, majanduselu organiseerijad ja muud isikud, kes olid eestvedajateks kõikidel aladel, oleks olnud märksa suurema protsendiga esindatud põgenike peres. Kahjuks on sellest eliidist suur enamus jäänud Eestisse või saanud viimasel silmapilgul Saksamaale põgeneda, kuna siia põgenemiseks ei leidnud enam teid ega võimalusi. Põgenike koostis, selline nagu see on, on kõige paremaks ja veenvamaks vastuväiteks ühele sihilikule

²⁵ Nt. O. Arens. Ajalookirjutus eksiilis: Eesti Teaduslik Selts Rootsisis. – Acta Historica Tallinnensia 15, 2010, lk. 191.

²⁶ B. Kangro. Eesti Rootsisis: ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1976, lk. 42.

²⁷ R. Raag. Läänes elavate eestlaste rahvuslik identiteet ja kultuur 1944–1991. – Eesti identiteet ja iseseisvus. Koostaja A. Bertrica. 2001, lk. 191.

²⁸ A. Reinans. Rootsi eestlased 1953. aastal, I. – Akadeemia 2008, nr. 5, lk. 1028–1048; A. Reinans. Rootsi eestlased 1953. aastal, II. – Akadeemia 2008, nr. 6, lk. 1327–1360; S.-A. Reinans. Eestlased Rootsi statistikas. – Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. Toim. K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu, 2006, lk. 122–146.

²⁹ Bernard Kangro Karl Ristikivile (dateerimata, tõenäoliselt hiljem peale kirjutatud 1944), Balti Arhiiv Rootsi Riigiarhiivis (edaspidi BARA), Karl Ristikivi kogu, kartong 28.

³⁰ Salme Niilend Karl Ristikivile 23.09.1944 kuskil Rootsi saarel, BARA, Karl Ristikivi kogu, kartong 34.

vastuväitele, mida teatavalt poolt levitatakse, nimelt sellele, et ainult rahva „ülemkihid”, mis pealegi koosnenud natsi sõpradest ja queslingutest, olevat põgenenud ära. Seda seletasid siin kommude lehed, kes nädala kolme-nelja eest panid käima väga ägeda ässituskampaania balti põgenike vastu. Tõelikuks põhjuseks sellele kampaaniale oli aga kahtlemata see, et tõeasjad olid just risti vastupidised sellele, mida kommud seletasid. Just see asjaolu, et suured massid lihtrahvast põgenesid Baltikumist, oli hirmus ebamugav kommudele, või õigemini neile traaditõmbajatele, kelle käsu peale kommud lärmi teevad. Rootslased aga leidsid, et nende propaganda sai vastulöögi – kohalikud hakkasid hoopiski hästi nendesse suhtuma, kuna nad on kõrgema klassi inimesed. Kohalikud otsivad aktiivselt põgenikele tööle rakendust.”³¹

Erinevaid arhiiviallikaid uurides on võimalik järeldada, et kuvandi Teise maailmasõja tulemusena Läände sattunud intelligentsist ja eliidist löi tõenäoliselt Nõukogude propaganda, mis ei saanud näidata, et Nõukogude Liidust põgenes töölisklass. Isegi 1980. aastatel räägiti Eesti NSV-s ilmunud väliseestlasi puudutavates kirjutistes: „Emigrantide hulgas oli palju ametnikke, tehnilist intelligentsi, kultuuritöötajaid, väiksemate ja keskmiste ettevõtete omanikke ning kinnisvara omanikke. Väga vähe oli tööstustöölisi ja peaaegu ühtegi ei olnud nendest 150 tuhandest kehviktalupoja ja maata põllutöölise seast, kes 1940. aasta maareformiga oli maad saanud ja kes 1941. aasta sügisel langes kulaklik-fašistliku terrori ohvriks.”³²

Teisalt on idee, et Läände jõudis eelkõige eestlastest eliit, kinnistumisele kindlasti aidanud kaasa märkimisväärse osa Eesti kirjanike, kunstnike, muusikategelaste, endiste Eesti Vabariigi diplomaatide, kuid ka ülikooli õppejõudude põgenemine ning diplomaatide puhul Läände jäämine: peamiselt Rootsi, aga ka Saksamaale ja Taani. Samas ei ole võõrsile jõudnud kultuuritegelaste või teadlaste

arvu suhestatud võõrsile jäänud inimeste üldarvuga, sest kui Taani ja Rootsi jõudnud täiskasvanud eestlaste haridustaset vaadata, selgub, et peaaegu pooltel neist oli vaid algharidus. Rootsi saabunute seas oli kõrgharidus hinnanguliselt 9%-l ja Taani jõudnutest 5%-l täiskasvanud eestlastest. Kuna sakslastel ei õnnestunud Tartu Ülikooli Königsbergi ega ka Saksamaale evakueerida, põgenesid õppejõud enamasti Rootsi ja seetõttu on alust arvata, et Saksamaale ja Austriasse jõudnud eestlaste haridustaseme näitajad sarnanevad pigem Taani kui Rootsi vastavate näitajatega.³³

Nõukogude propaganda loodud kuvandi eksiilis viibivast Eesti eliidist võttis aga sellise sisuga sõnumi vastuvõtmiseks aldis osa Eesti pagulaskonnast omaks ja on seda endaga edasi kandnud. Sellele andis omajagu alust nüüd juba võõrsil kõrghariduse omandanud põlvkonna edukas käekäik mitmes lääneriigis. Pea igas vallas on võimalik välja tuua maailmatasemel tunnustatud eestlaste nimesid. Tulles tagasi Teise maailmasõja juurde, oleks siinkohal pigem kohane rääkida potentsiaalse eliidi põgenemisest. Läände jäänud eestlaste hulgas oli märkimisväärselt noori, gümnaasiumis käinud või ülikoolis õppinud noori, sest ühelt poolt olid läbi viidud mobilisatsioonid suunatud eelkõige sellele vanusegrupile, teisalt oli noortel nende vanuse ja perekonnaseisu tõttu eeliseid otsustada põgenemise kasuks. Vanemal põlvel, kes olid saavutanud enne sõda Eestis teatava positsiooni, oli raske välismaal jätkata vastavalt Eestis saavutatud staatusele. Nemad pidid sageli leppima vähemalt aste madalama positsiooniga.

Kokkuvõttes tuleb öelda, et 1944. aasta suure põgenemise käigus ei ole võimalik, et Eestist põgenes hinnanguliselt 70 000 eestlast, veelgi vähem tsiviilisikut. 1944. aasta sügisel põgenenud eestlaste arv peab olema märkimisväärselt väiksem. Tõenäoliselt lahkus Läände erinevatel põhjustel kogu Teise maailmasõja vältel umbes 80 000 eestlast. Pakutud arv sisaldab ka Läände jäänud eri-

³¹ August Rei August Tormale 08.11.1944. BARA, August Rei kogu, kartong 8.

³² Endel Sõgel. Käsikiri (täpselt dateerimata, kuid valminud 1980-ndatel). ERA, f. 4949, n. 1, s. 159, l. 17.

³³ K. Kumer-Haukanõmm. Eesti põgenikud Taanis 1945–1952 ja nende edasine saatus, lk. 489–497.

Lübecki DP-laagri igapäevaelu. Fotod pärinevad Karl Liivola kogust Balti Arhiivist Rootsis.

nevates relvaüksustes teeninud eesti mehi. Arhiiviallikate ja statistiliste andmete läbitöötamise käigus ei ole leidnud kinnitust teinegi levinud seisukoht põgenike enamiku kuulumisest eliiti. Läände jäi arvukalt Eesti Vabariigi aegseid kultuuriinimesi, poliitikuid, tervishoiutöötajaid ning (põllu)majandus- ja haridustegelasi, ent rohkem kui pooled Läände jäänud eestlastest olid siiski põllumehed/kalurid või (liht)töölised. Võõrsile jäänud eestlaste seas oli aga tähelepanuvääriv arv edasipüüdlevaid ja andekaid noori, kes saavutasid võõrsil hea positsiooni. See aga, kes ikkagi lõpuks Läände sai ja jäi, oli mitmete asjade kokkulangemise tulemus.

Vaatamata sellele, et käesolevas artiklis käsitletud teemat on juba üsna põhjalikult

analüüsitud, leidub sellegipoolest veel mitmeid alateemasid, mida pole seni uuritud. Näiteks oleks väga põnev analüüsida ja võrrelda Teise maailmasõja ajal Suurele Saksamaale, s. t. Teise maailmasõja eel ja ajal Saksamaa poolt okupeeritud aladele evakueeritud ja Läände põgenenute mälestusi, kuid ka kindlasti repatrieerunud eestlaste motiive kodumaale tagasi pöördumisel ning nende edasist elu Nõukogude Eestis.

Kaja Kumer-Haukanõmm

(1975), *PhD*, Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskuse spetsialist, TÜ ökoloogia ja maateaduse instituut, Vanemuise 46, 51014 Tartu, echok@ut.ee